

Милосав Ж. Чаркић (Београд)

О почецима риме у српској поезији

Кључне речи:

рима, српска ђоезија, обредна ђоезија, лирска ђоезија, ејска ђусларска ђоезија, дујаршиице, црквена ђоезија, уметничка ђоезија.

У овом чланку аутор трага за почецима риме у најстаријим записима српског песништва: у обредној поезији, у лирској поезији, у епској гусларској поезији, у бугарштицама, у црквеној поезији и у уметничкој поезији.

У теорији стиха сматра се да је риму у поезију увео отац Амброзије у 4. веку (Исп. Голомбек 1939: 792). Упућенији тврде да се рима као поетски поступак јавља и код Овидија, мада је и сам Аристотел у својој Реторици указивао на појаву риме (Аристотел 1987).

Када се говори о почецима риме у српској поезији, треба имати у виду: и

народну, и сакралну, и уметничку поезију. Неки српски учењаци, следећи наметнуте званичне научне ставове, тврде да *српска ђоезија* почиње да се ствара у 9. веку када Срби примају хришћанство и писменост на *старословенском језику*¹. Ти исти учењаци тврде да је са књигама и богослужењем на старословенском језику утемељена стара српска књижевност.

- 1) „У науци постоји неколико мишљења о пореклу и основама старословенског језика. Прву теорију је заступао Ј. Добровски, говорећи о старосрпском језику насталом на тлу Македоније. Насупрот њој настају друге теорије као такозвана панонска теорија, а заступали су је Јернеј Копитар и Фрањо Миклошић. Сматрали су да Константин и Методије нису писали књиге на језику балканских Словена, већ панонских, да су узели дијалекат Словена у пределу Моравске и Паноније. Противници ове теорије, на челу са Августом Лескином, немачким славистом, несумњиво су показали да је област Македоније била колевка старословенског језика. И коначан доказ за порекло старословенског језика из Македоније дао је истакнути слависта Ватрослав Јагић,

Стил 2011

Даље код њих читамо: иако је ова књижевност писана на српском језику, она није била чисто српска, јер је она била претежно преведена или унеколико адаптирана. И на крају од њих дознајемо: Такво стање ће потрајати све до појаве св. Саве, када српска књижевност са његовом хагиографијом и химнографијом св. Симеону постаје оригинална и добија потпуно српска обележја, тако да је тек од овог момента могуће пратити развој типично српске књижевности. Стара, средњовековна српска поезија није била привилегија стваралаца који су сачињавали само сакралну, него и стваралаца чија су дела долазила из световних сфера (Види: Трифуновић 1962). Наравно, ту треба имати у виду и српску народну поезију: обредну, лирску и епску, бугарштице – чије је почетке настајања², како тврди Јован Деретић, веома тешко одредити (Исп. Деретић 2002: 15–32).

Али, ако се није склоно веровању у званичне ставове, а има се у виду оно што су писали аутори чија мишљења нису прихваћена као уобичајена, као на пример: Билбија С., Будимир М., Деретић Ј., Ђорђевић Љ. Н., Живанчевић И., Јевђевић Д., Костић Ј., Кујић Р., Лукин-Лазич С., Милојевић С. М., Морошкин М. О., Новаковић Р., Луковић-Пјановић О., Рајић Ј., Срејовић Д., Суровјецки Л., Appendini M. F., Bizantinus S., Boue A., Dobrowsky J., Herodote, Hovelaq A., Kolar K., Kostrzewski

J., Lefevre A., Orbin M., Plinije, Ptolemaci C., Robert C., Rozwadowsky J., Safarik J. P., Tacitus и многи други – може се дознати да истина о пореклу, историји, језику и народној поезији код Срба изгледа сасвим другачије. Да би се показало све оно што је очигледно и што постоји у књигама наведених аутора, била би потребна једна овећа студија. Но само у појединим сегментима, у пригодним ситуацијама, износиће се нека њихова мишљења и тврдње која су непозната широј јавности.

Ако се има у виду остварена намера да се у 19. веку из науке одстрани морал, а у 20. веку да се из те исте науке протера и разум – онда нема сумње да је наука у 21. век ушла и без морала и без разума. Па се стога може поставити питање: има ли данас науке, чему и коме она служи?

Али пре него што се вратимо нашој теми изнећемо неколико властитих ставова у вези са горе изнетим проблемом. Сматрамо да је једино научно тачно и исправно уместо уобичајеног термина *старословенски језик* употребљавати термин *старосрпски језик*. Измена термина захтева и објашњење. Наиме, истина је веома једноставна и очигледна. У свим студијама, књигама и уџбеницима везаним за настанак такозваног *старословенског језика* пише обично следеће: *Старословенски језик* – називан и *црквенословенски*, *стараоцрквенословенски* – кодификован је на основу говора маке-

који је проучио историју старословенског језика и издао више старословенских споменика“ (Трифуновић 1976: 10–11). Као што се види, овде Ђ. Трифуновић избегава да спомене теорију Ј. Добровског у којој он тврди да се ради о *старосрпском језику*, а не о старословенском.

- 2) Сматрамо да почеци српске народне поезије сежу у дубоку старост, и до три хиљаде година пре Христа, јер се многи њени мотиви, како тврде неки озбиљни истраживачи, налазе већ у Ведама. Додајмо овоме и мисао Живанчевића: „По своме филозофском систему, митолошком, као и другим мотивима, наша народна песма силази у најдубљу ведску старост“ (Живанчевић 1934: 119).

донских Словена из околине Солуна³ у 9. веку. старословенска писма била су глаголица и ћирилица. Овај језик су кодификовали хришћански мисионари, браћа Ћирило и Методије за превод Библије и других списа са грчког језика. Старословенски језик је током средњег века постао књижевни језик већине словенских народа (Јужних Словена од 9. до 18. века; Источних Словена од 10. до 18. века; Западних Словена од 9. до 11. века). И утицао је на формирање многих млађих словенских језика. Данас је у литургијској употреби у православним и источним католичким црквама словенских земаља. Генеолошки, старословенски језик припада групи јужнословенских језика, и не сме се мешати с прасловенским језиком, древном матицом из које воде порекло сви словенски језици, укључујући и старословенски.

Све појединости у горе изнетом тексту могу бити тачне изузев оне која указује на македонске Словене. Ту се не помиње ко су били ти македонски Словени који су живели око Солуна. Ако се пође од претпоставке да је све ово тачно, ипак се намеће питање: ко су били ти Словени који су живели око Солуна? Гледано историјски прецизно, то су једино могли бити Срби. Међутим, у тзв. прихваћеној науци намерно се избегава тачан назив тога језика, и уместо да се употребљава термин *стѣаросрѣски језик*⁴, узет је уоп-

штени, заједнички, неутрални, свесловенски, анационални термин – *стѣарословенски језик*. Треба рећи и то да се у бугарској науци о језику, а спорадично и у руској, употребљава термин *стѣародуѣарски језик*. И овај термин је ближи истини од термина *стѣарословенски језик*. Али *стѣаросрѣски језик* је једино исправан. Потпуно је погрешно мислити или тврдити да су се у области грчке Македоније налазили безимени Словени, а свуда око њих Словени са властитим именима: Срби, Хрвати, Бугари, Словенци. По нашем мишљењу тзв. *стѣарословенски језик* је једино могао бити или *стѣародуѣарски* или *стѣаросрѣски језик*. Међутим и оваква дилема отпада ако се зна да су у средњем веку тзв. Бугари (чије је име татарско-турског порекла) сву своју књижевност створили на старосрпском језику и да су тадашњу Македонију настањивали Срби. Наиме, сасвим је историјски потврђено да је цар Душан владао својом царевином Србијом из града Скопља, а да је српски краљ Вукашин своју краљевску (српску) престоницу имао у граду Прилепу. Дакле, да поновимо једино научно исправан термин је *стѣаросрѣски језик*, због тога се тај назив користи у овом нашем раду. Сматрамо да неће бити превише ако овде цитирамо исказ Милана Будимира: „Оне стручњаке, који с неповерењем гледају у Порфирогенидове Србе између источних Карпата и Дњепра, треба подсетити на

- 3) Није на одмет споменути да је П. Срећковић својевремено писао да су Срби у Солунској Србији неговали своју писменост и на свој језик превели свете књиге. Међутим, Срећковић је од српске историографије сматран историчарем романтичарем, па је због тога намерно гурнут у заборав.
- 4) Став да је старословенски језик био у ствари старосрпски заступао је Јозеф Добровски, за кога П. Ђорђевић каже: „Држао је да је старословенски језик настао на Балкану, и то код православних Словена, које је Добровски по обичају својега времена и средине називао једноставно Србима, па према томе му је први словенски књижевни језик био старосрпски“ (Ђорђевић 1991: 19).

живу чињеницу, да данашњи становници Влашке и Молдавије зову именом СРБУЛ своје јужне суседе у Подунављу, тј. данашње Бугаре“ (Будимир: 1958: 112–137), као и тврдњу знаменитог географа Јована Цвијића, који у своме надалеко познатом делу штампаном на француском језику, па преведеном на српски, између осталог, износи да савремени дијалекти српскога језика потичу још из античких, односно претхришћанских времена. Ту је велики Цвијић повезивао древни трачки балкански живаљ са савременим словенским, изражавајући уверење о постојању језичког и етничког континуитета српског народа на Балкану (Цвијић: 1922). Наведимо и тврђење Сипријана Робера (*Cyprien Robert*), које је изнео на предавањима на *College de Robert*: „Срби Илирије били су заиста најстарији међу Словенима... од словенских језика треба што је могуће боље упознати најстарији, најједноставнији, онај, који даје кључ за остале... тај језик, тај народ ту првобитну словенску поезију, верујем, нашао сам код

Срба из Илирије“ (Робер 1846: 372). Додајмо овоме мисао Ами Буеа (*Ami Boue*) изнету у другом делу књиге *Евројска Турска (La Turquie d'Europe)*: „Српски је отприлике за словенске језике оно што је латински за језике, који су из њега проишли“ (Boue 1840: 34). Ова Буева тврдња је лако доказива: сви данашњи словенски језици поседују речи из српског језика, а српски језик нема речи из тих других словенских језика.

Но вратимо се нашој теми: *йочецима риме у српској йоезији*.

У српску народну поезију⁵, као што смо на почетку истакли, убрајамо: обредну, лирску и епску поезију и бугарштице.

Када је у питању обредна српска народна поезија⁶, потребно је истаћи да се она по облику може поделити на прозну и стиховну, и само прозну: *блајослови* – прозни; *йословице* – прозне и стиховне; *йићалице* – прозне; *казивања* – прозна и стихована; *здравце* – прозне; *йоворне ийре* – прозне; *йриказивања* – прозна⁷. Нема сумње да обред и песма која га прати

5) „Требало је да прође више од осам столећа живота у новој домовини да бисмо добили први забележени текст једне народне песме, а потом да протекну још четири века да би се приступило систематском прикупљању усмених умотворина“ (Деретић 2002: 19).

„Ми ћемо овде да споменемо само друго, тј. средње поглавље, које је Живанчевић посветио српској народној поезији као изузетном духовном стваралаштву највишег домета, које у филозофском погледу стоји изнад филозофије, док у смислу етике стоји изнад пословичног Шекспира. Како је Илија Живанчевић, који је у дубокој старости умро тек пре четири године, добро знао „Веде“, он је виртуозном лакоћом упоређивао и анализирао мотиве ведске и српске народне поезије, необориво потврдивши сваки од суперлатива, којим су прошлоковни европски познаваоци и учени људи окарактерисали сам српски језик и песме на њему испеване“ (Луковић-Пјановић 1990: 13).

6) „Остаци старе религије и митологије могу се уочити и у многим врстама усмене књижевности, али не у истим слојевима. Њихова присутност најнепосредније избија из обредних и обичајних песама, које спадају у најстарије сачуване песме“ (Деретић 2002: 20).

7) Наведену поделу *йоворних народних умотворина* преузели смо из *Предјовора* Миливоја В. Кнежевића написаног у *Анйолоији йоворних народних умотворина* (Кнежевић 1972: 7–37).

припадају најстаријим временима људске цивилизације. Она потиче из најдубљих слојева људског постања, она „по своме филозофском систему, митолошком, као и другим мотивима [...] силази у најдубљу ведску старост“ (Живанчевић 1934: 119)

У стихованим *йословицама*, које су најчешће написане у облику двостишја, рима се обично јавља на крајевима стихова. Међутим, почесто се срећу и фонолошка понављања која неодољиво подсећају на риму, истина, нешто мањег квантитета и квалитета.

- (1) Нема зиме док не падне **иње**;
Ни пролећа док сунце не **сине**,
Ни радости док не делиш с **киме**
 (АГНУ, 103).

- (2) Ласно ти је пјану **запјевати**,
 И жалосној мајци **закукати**,
 И страшливој куци **залајати**,
 Удовици сести до **бећара**,
 А **ђевојци** поискати **пара**,
 А **удовцу** узет **пушћеницу**
 (АГНУ, 101–102).

У примеру (1) среће се пословица написана у три стиха. На свим њеним клаузулама делује двофонемска епентетска (вокалска) рима (*и-е/-и-е*: иње – сине – киме). Овде би могла уследити замерка: ова фонолошка понављања не могу имати ранг риме пошто су веома тешко уочљива, јер се понављају вокалске фонеме (гласови) на одстојању. Међутим, примедба није умесна, пошто вокалска рима са оваквом формом (обликом) регуларно функционише у српској уметничкој поезији и у временским периодима када је рима добила ранг обавезности, па и каноничности. Због тога наведена фонолошка понављања треба прогласити римом: прво јер су очигледна; друго, нема

ниједног консонанта који се понавља у три римоване речи; треће, појава понављања речи на почетку два стиха, вид анафорских лексичких понављања (*ни – ни*), потврђује намеру народног певача да наведени текст правилно звучно-стилски обликује (почетак и крај) како би га учинио естетичнијим и лакшим за памћење. У примеру (2), у пословици написаној у шест стихова, среће се веома сложен систем римовања. У првих пет стихова рима се одвија по вертикали, на клаузулама, повезујући међусобно једним римованим сагласјем (*за-аџи*-) прва три стиха, а другим римованим сагласјем (*за-ј-аџи/за-јаџи*) следећа два стиха. Задњи стих поседује хоризонталну риму пошто она повезује његову клаузулу са медијаном. Отуда у прва три стиха делује тројна, епентетска, префиксално-суфиксална рима (*за-аџи*: запјевати – закукати – залајати). У тројној рими срећемо и један накнадни пар риме заснован на друкчијем римованом сагласју, а ради се о шестофонемској епентетској рими (*за-ј-аџи/за-јаџи*: запјевати – залајати). Двојна трофонемска изоморфна рима (*-ара*: бећара – пара) повезује четврти и пети стих. У шестом стиху, као што смо истакли, функционише хоризонтална рима: трофонемска епентетска рима (*у-цу/-у-цу*: удовцу – пушћеницу), повезујући клаузулу и медијану истог стиха. Ова леонинска рима као да отвара перспективу и за унутрашња римовања, и она заиста постоје. А заснована су на истоветној фонолошкој секвенци (*-џи*), помоћу које је настала тројна двофонемска изоморфна рима (*-џи*: мајци – удовици – ђевојци). Чим је у питању тројна рима, она ствара могућност и накнадног римовања, па се ту срећу две двојне риме: (а) трофонемска изоморфна рима (*-јџи*: мајци – ђевојци); (б) четворофонемска мета-

тезно-епентетска рима (-ов-ци/-во-ци: удовици – ђевојци). Оваквим системом римовања наведена пословица је звуковно обогаћена, што јој додаје одређену хармоничност и музикалност.

У стихованим казивањима, која су најчешће писана у три и више стихова, делује рима, и то најчешће на крајевима стихова. Но, рима није тако евидентна као што је у стихованим пословицама. Почесто она се испољава у облику понављања речи, као вид лексичких епифорских понављања. Стога је веома тешко разлучити да ли је у питању рима или су то лексичка епифорска понављања.

- (1) Тапши, тапши **танана**
И свилена **марама** –
Расте **гача** **погача**
(АГНУ, 190).
- (2) Не хте седло вранца **бити**,
Не хте вранац воду **пити**,
Не хте вода ватру **тулит**⁸
Не хте ватра копље **горет**⁹
Не хте копље вука **бости**,
Не хте вуче шуту **клати**,
Не хте шута пелин **пасти**,
Не хте пелин брду **расти**
(АГНУ, 196).

У примеру (1) казивање је сачињено од три стиха, у којем функционише вертикално-хоризонтална рима. Вертикална рима заузима позицију клаузуле, повезујући међусобно прва два стиха. Као што се види, у питању је двојна трофонемска (вокалска) епентетска рима (-а-а-а: танана – марама). Хоризонтална рима делује у оквиру трећег стиха, повезујући његову клаузулу са медијаном, а ради се

о двојној четворофонемској изоморфној рими (*īача/-īача*: гача – погача). У примеру (2) казивање је састављено од осам стихова иницијално повезаних синтаксичком анафором (*не хīе*). Што се тиче риме, она се појављује у шест стихова, и то на њиховим клаузулама. Прва два стиха повезана су двојном трофонемском изоморфном римом (-*иīи*: бити – пити). Затим следе два стиха без риме, а након њих четири стиха који су међусобно повезани четворном двофонемском изоморфном римом (-*ии*: бости – клати – пасти – расти). Ова четворна рима отвара могућност за стварање накнадних римовања, има их три: (а) трочлана трофонемска изоморфна рима (-*сīи*: бости – пасти – расти); (б) трочлана трофонемска епентетска рима (-*аīи/-а-ии*: клати – пасти – расти); (в) двочлана четворофонемска изоморфна рима (-*асīи*: пасти – расти). Ако се пажљивије погледају све клаузуле стихова, открива се да су све оне међусобно повезане моноасонанцом „т“, што целом казивању даје потпуну целовитост и заокруженост. Овоме доприноси и појава, већ спомињане, синтаксичке анафоре на иницијалној позицији свих стихова.

Српска народна лирска поезија чини нераскидиву целину, и зато ту поезију треба посматрати заједно. Што се тиче њеног настанка, веома га је тешко прецизно одредити⁸. Ми сматрамо да је лирска поезија старија од епске поезије и да њени почеци сигурно сежу у далеку прошлост, у далека времена, неколико векова пре појаве хришћанства. „Она је, како тврди В. Ђурић, настала у дубокој старини, одржала се у периоду домаће феудалне државе и продужила свој ве-

8) На жалост о њој се доста касно пише, као на пример: У 15. веку Шижгорић говори о тужбалицама и сватовским песмама (Исп. Пантић 1978: 99–135).

ковни живот и за турске владавине“ (Ђурић 1969: 9). Њени записани облици⁹, које ми данас можемо читати, сигурно да нису били истоветни са облицима у време њеног настајања. Али, разумљиво је веровати да су основни принципи стварања, обликовања очувани све до тренутка њеног записивања. Лирска поезија има и назив *женске њесме*, јер њих, за разлику од епских (гусларских) песама, певају жене, девојке, а неретко и мушкарци. Српска народна лирска поезија обично опева догађаје из свакодневног живота. По обиму, форми, облику, врсти стиха и начину изражавања ове песме се умногоме разликују од српских народних епских песама. По обиму лирске народне песме су много краће од епских народних песама. Својом дужином ретко подсећају на епске, као на пример песме *Браћа и сестре* и *Љуба малој Радојице*. Оне су обично краће, а неретко и веома кратке. Могу се састојати и из више кратких делова. По форми су астрофичне, мада се понекад могу срести са две и више строфа, као на пример песма *За стишара није, а за млада јесћ*, где се у обе строфе од по дванаест стихова налази монорима. Када је у питању врста стихова, лирске народне песме показују велику разуђеност. Дужина стихова у лирским песмама се креће од пет до петнаест слогова. Петерац је најчешће састављен од једне тросложне и једне двосложне стопе; шестерац или од три

двосложне или од две тросложне стопе; седмерац од две двосложне и једне тросложне стопе; осмерац¹⁰ се састоји или од четири двосложне стопе или од две тросложне и једне двосложне стопе; деветерац¹¹ од три двосложне и једне тросложне стопе; десетерац или од пет двосложних стопа или од две двосложне и две тросложне стопе; једанаестерац од четири двосложне и једне тросложне стопе; дванаестерац или од шест двосложних стопа или од четири тросложне стопе; тринаестерац од пет двосложних и једне тросложне стопе; четрнаестерац од седам двосложних стопа или од пет двосложних и једне четворосложне стопе. Наравно, има и песама у којима су измешани стихови различите дужине. У начину изражавања српска лирска народна поезија поседује изванредну музикалност. Када су у питању риме, за њих у лирској поезији В. Ђурић износи следеће мишљење: „рима – нередовне, слободне, спонтане, неочекиване, каткад ненадмашне по лепоти звука, често налик на светиљке које су упаљене на најважнијим местима“ (Ђурић¹ 1969: 30). Дакле, рима у српској народној лирској поезији представља једно од запаженијих изражајних средстава. Уз то као значајно наводимо да места на којима се рима у стиху појављује могу бити веома различита, а најчешћа су три: место клаузуле, почетак стиха и медијална позиција стиха. У веома малој

9) У 16. веку записани су први народни лирски стихови, а то су чинили Држић и Хекторовић (Исп. Пантић 1978: 99–135).

10) Осмерац је после лирског десетерца најприсутнији стих у српској лирској народној поезији.

11) Деветерац је веома редак стих у српској народној лирској поезији. У Вуковим збиркама налази се само једна песма, и то *Љубио ње Ранко сваки дан!*, која је испевана у деветерцима.

Рима на клаузули стихова у лирској поезији је веома честа појава. Понекад се деси, и то особито у краћим песмама, да се она или само један њен већи део распростире на клаузуле са незнатним прекидима или да у виду монориме заузме све финалне позиције или да се јавља и на медијани (цезури) у виду леонинске риме.

- (1) Текла вода текелија,
над њом расла шевтелија,
под њој сједи Анђелија.
Отуд иде млад делија:
„Божја помоћ, Анђелија!
Пије ли се текелија?
Једе ли се шевтелија?
Љуби ли се Анђелија?“
„Ид’ одатле, стар делија!
Не пије се текелија,
не једе се шевтелија,
не љуби се Анђелија“
(АНЛП, 104).

- (АНЛП, 197).

- Колеђани коло граде,
 коледо, коледо!
Шта ћемо им даровати?
 весело, весело!
Тољарицу, бокарицу,
 Коледо, коледо!
и два овна витороба,
 весело, весело!
једну краву треџакињу,
 коледо, коледо!
једну козу лежакињу,
 весело, весело!
И ђевојку уходницу,
 коледо, коледо!
(Анлп, 225).

- (2) Ишла је дјевојка за гору **зелену**,
 за гору **зелену** по воду **студену**.
 За гору је **зашла**, рањеника **нашла**.
 Рањен главу **диже**, дјевојка **побиже**.
 „Дјевојко, не **бјежи**, већ ми ране **вежи**;
 ако ја **оздравим**, ја те не **оставим**“.
 Дјевојка је **стала**, фертун је **тргала**,
 фертун је **тргала**, ране **завијала**.
 Јунак **оздравио**, дјеву **оставио**
 (АНЛП, 123).

41

У примеру (1) у једној од две строфе песме, као и у целој песми, делује моно-рима, повезујући међусобно свих два-наест стихова истоветном фонолошком секвенцом (-елија: текелија – шевтелија – Анђелија – делија – Анђелија – текелија – шевтелија – Анђелија – делија – текелија – шевтелија – Анђелија). Остварена монорима настала је понављањем четири различите лексеме које имају истоветне завршетке: лексема „Анђелија“ понавља се четири пута; лексема: „текелија“ и „шевтелија“ понављају се по три пута, а лексема „делија“ понавља се два пута. У примеру (2), опет у целој песми *Ишла је дјевојка за гору зелену*, постојећа рима је постављена на све клаузуле и на све медијане, изузев у првом стиху – што представља својеврстан пример леонинске риме. По квантитету и квалитету римованих гнезда, разликује се више рима: (1) четворна трофонемска изоморфна рима (-ала: стала – тргала – тргала – завијала), која повезује клаузуле и медијане седмог и осмог стиха, стварајући могућности и за накнадна римовања, па је тако остварена: (а) тројна четворофонемска изоморфна рима (-шала/ш-ала: стала – тргала – тргала); (б) двојна ше-

стофонемска изоморфна рима (*шр*гала: тргала – тргала); (в) тројна трофонемска изоморфна рима (-ену: зелену – зелену – студену), која повезује клаузуле првог и другог стиха са медијаном другог стиха¹⁴. Поред тројне остварује се и накнадна двојна шестофонемска изоморфна рима (зелену: зелену – зелену). У преосталих пет стихова налазе се двојне риме: (1) четворофонемска изоморфна (-ашла: зашла – нашла); (2) трофонемска изоморфна (-иже: диже – побиге; -ежи: бјежи – вежи); (3) петофонемска епентетска рима (о-авим: оздравим – оставим; о-авио: оздравио – оставио), које повезују клаузулу са медијаном истог стиха. У настали систем римовања, као што се види, уграђена су и разнолика понављања лексема: понављања истог облика једне речи (зелену – зелену; тргала – тргала) и понављања различитих облика исте речи (оздравим – оздравио; оставим – оставио). Сва ова звуковна (фонолошка) римована ткања дају посебан музички колорит лирским песама или у њиховој целисти или само у појединим детаљима, који се желе посебно нагласити, истаћи.

Српске народне епске (гусларске) песме по речима В. Ђурића „најважнији

14) Овде је реч о остварењу троугаоне риме:

Ишла је дјевојка за гору **зелену**,
 за гору **зелену** по воду **студену**.

[су] део не само усменог стваралаштва нашег него и читаве наше књижевности“ (Ђурић 1969: 7). О њиховом постању веома је тешко говорити. Може се само претпостављати да су настале пре писмености и пре „такозваног“ доласка Срба на Балкан. Какве су биле и о чему су певале, такође се може само замишљати, и то на основу њихових записа који датирају много касније¹⁵. Први конкретан запис о њима налазимо код византијског историчара Т. Симократа из прве половине седмог века, који бележи да су балкански Словени, односно Срби, певали песме уз цитру. Од тада па све до 15. века о њима се ништа поузданије не зна. Али запис који нам је оставио Теодосије, српски писац из 13. века, „допушта хипотезу да је епска поезија у поменутом периоду не само постојала него се – после примања хришћанства и у току стварања феудалних држава – обогаћивала новим елементима и личностима“ (Ђурић 1969: 7). Што се дубље враћамо у прошлост, историја полако уступа место легенди. Дуготрајно постојање српске народне епске

поезије важан је услов за њено велико садржајно богатство и усавршен поетски израз. Ипак, без обзира на старину епске поезије, може се са сигурношћу тврдити да је она, по свом постању, много ближа хришћанској традицији од лирских песама. Иако је јуначка епика најисторичнија, од српске историје пре Немањића у тој поезији се ништа није сачувало. Сасвим се поуздано зна да је српска историја пре хришћанства па и после хришћанства намерно уништавана¹⁶. О њиховом досељењу на Балкан као и каснијем животу говори тек анонимни дукљански летописац с краја 12. столећа. Није на одмет споменути мишљење В. Јагића изнето о старини српских епских песама. Наиме, Јагић сматра да српске јуначке песме потичу „из најстаријих, најпримитивнијих времена, из природног стања народа“... „и да су епске народне пјесме прастаро добро српског народа“ (Јагић 1948: 213–254). Од мноштва устаљених¹⁷ или повремених стилских поступака нас у овом тренутку интересује само поступак римовања. О томе В. Ђурић у већ њего-

- 15) О настајању и нестајању старих песама интересантно мишљење износи Ј. Деретић: „Древне песме нестају али много тога што су оне садржавале прелази у песме које тек започињу свој живот, старе јунаке замењују нови јунаци преузимајући како њихову епску функцију тако и нека од њихових посебних обележја“ (Деретић 2002: 23).
- 16) Римљани [су поступали] према „варварима“ и на Балкану, према истим оним, које су и Грци, заузевши њихове земље и потпуно пореметивши њихов миран староседелачки живот, на разне начине уништавали, варали, прогањали. Из овога јасно излази, да у Европи није било других „варвара“ осим Срба – у раније доба, пре него што су отпочеле хунско–монголско–турско–татарске најезде и давно пре него што се појавио општи назив СЛОВЕНИ (Луковић–Пјановић 1990: 311). То потврђује и цитат узет из књиге И. Живанчевић: „Овај крвави римски циркус, извођен помоћу гладне најамничке војске, пљачкаша, грекулуса и других ухода, траје више векова – све дотле док се Балкан не претвара у згариште, пусто полуострво, полуострво беде и смрти, зашто је углавном Грчка одговорна, јер је она довела Римљане на Балкан. А савез Грчке и Рима против Балкана, није био случајан“ (Живанчевић 1934: 34).
- 17) У устаљене стилске поступке, између осталих, могу се поменути: различита лексичка, синтаксичка и стиховна понављања; контраст, словенска антитеза, градација; директни говор, индиректни говор; стереотипни почеци и стереотипни завршеци.

вом цитираном *Предговору* пише следеће: „Сликовитост приказивања и разноликост тона нарочито појачава рима. Она се у усменој поезији (мање у епској него у лирској) – за разлику од писане – употребљава нередовно, с времена на време, у различитим видовима, да се нешто нагласи, или као музичко освежење, или као и једно и друго у исти мах. Она се јавља у једном и у више стихова, у једном стиху на разним местима, на крају или на почетку два и више стихова. Та њена нередовност и несистематичност, односно природност, у ствари је њена највећа лепота“ (Ђурић 1969: 46–47).

Српска народна епска поезија се дели на две групе према врсти стиха у којем су испеване на: *гусларске* и *бујаршићнице*. Прве су у краћем, у десетерачком стиху са цезуром после четвртог слога (4/16), а друге у дужем, најчешће у стиху од петнаест или шеснаест слогова са цезуром иза петог или шестог и иза деветог или десетог слога. *Гусларске њесме* добиле су назив по томе што су се певале уз гусле, док је назив *бугарштица* доста непоуздан. Једни сматрају да реч *бујаршићница* значи тужна песма, а други да је *бујаршићница* пучка песма. Гусларске песме су се певале по веома широким српским просторима и одржале су се до најновијих времена. Међутим, како се зна *бујаршићнице* су се певале у 16. и 17. веку у Дубровнику и Далмацији и свим оним пределима данашње државе Хрватске где су живели и живе Срби православне или католичке вере. Почесто и гусларске песме и бугарштице опевају исте историјске догађаје и јунаке, као на пример: кнеза Лазара, Милоша Обилића, Југовиће, Марка Краљевића, деспота Стефана, браћу Јакшиће и многе друге.

Пошто гусларских песама има много више и са различитим темама, оне су

према њима разврстане на циклусе (кругове): *неисторијски*, *йрейкосовски*, *ковсовски*, *Марка Краљевића*, *Бранковића* и *Јакшића*, *Црнојевића*, *хајдучки*, *ускочки*, *муслимански*, итд. Вук Стефановић Караџић је направио нешто друкчију поделу српских епских народних песама: *њесме старих времена*, *њесме средњих времена*, *њесме новијих времена*.

За наше истраживање настанка риме у српској народној епској поезији користићемо *гусларску њоезију*, и то примере из *њесама старих времена*, као и примере из поезије *бујаршићница*.

Најчешћа рима у *ејској гусларској њоезији* народног стваралаштва појављује се на клаузулама двају и више стихова, и то повремено у више наврата у једној песми. Она се може јавити и у три или у четири узастопна стиха, али су такви случајеви много ређи. Истина, веома ретко епифорска рима се јавља и у више од четири стиха, али са прекидима од једног или два стиха, при чему се њена правилност видно губи.

- (1) (...) и досад су књиге долазиле,
ал' се нису са сузам' училе
(...) „... Биће тебе вина изобила,
ако цару неће ни достати“.
Милош више не шће ни искати
(...) нека купи бурме и прстење,
ситан бисер и драго камење
(...) колико га лако ударио,
из бојна га седла избацио
(...) (АНЕП, 54–67).

- (2) (...) те га доји за неђељу дана;
по неђељи изгубила гласа,

ал' ђетету онђе иде **рана**:
дојише га за годину **дана**.
Како **таде**, тако и **отсаде**,
да и данас онђе иде **рана**:
зарад чуда и зарад **лијека**,
која жена не има **млијека**
(АНЕПІ, 93).

44

У примеру (1) из песме *Женидба Душанова* рима се у паровима остварује у контакту на више места у два стиха, и то на њиховим клаузулама. Ова епифорска рима исказује одређену правилност, али је квантитативно и квалитативно међусобно различита. У првом пару ради се о трофонемској изоморфној рими (-иле: долазиле – училе); у другом пару о четворофонемској епентетској рими (-с-аиш: достати – искати); у трећем пару, као и у првом, о трофонемској изоморфној рими (-ење: прстење – камење); док у четвртом пару делује трофонемска епентетска рима (-а-ио: ударио – избацио). У примеру (2) из песме *Зидане Скадра* у задњих осам стихова (изузимајући други), делује веома сложен систем римовања, у који су укључена и лексичка понављања. У првом, трећем, четвртом и шестом стиху срећемо четворну трофонемску изоморфну риму насталу комбинацијом лексичких понављања (-ана: дана – рана – дана – рана). У оквиру ове риме функционишу и два пара лексичке четворофонемске изоморфне риме: (а) (*дана*: дана – дана); (б) (*рана*: рана – рана). Затим се римују седми и осми стих седмофонемском изоморфном римом (*лијека*/-*лијека*: лијека – млијека). У петом стиху делује хоризонтална двојна четворофонемска епентетска рима (*таде*/-*таде*: таде – отсаде), повезујући крајеве два полустиха истог стиха (*леонинска рима*).

У српској народној епској (гусларској) поезији рима се може појавити и на ини-

цијалним позицијама у два и више узастопних стихова, али су такви случајеви веома ретки.

(1) (...) **Изиђоше** на кулу танану,
и **нађоше** Јерину ђевојку,
сведоше је низ танану кулу,
(...) (АНЕПІ, 269).

(2) (...) **закукало** девет удовица,
заплакало девет сиротица,
завриштало девет добри коња,
залајало девет љути лава,
закликало девет соколова;
(...) (АНЕПІ, 187).

У примеру (1) из песме *Женидба Ђурђа Смедеревца* у три узастопна стиха налази се тројна трофонемска изоморфна рима (-оше: изиђоше – нађоше – сведоше). У оквиру ње постоји накнадна двочлана четворофонемска изоморфна рима (-ђо-ше: изиђоше – нађоше). У примеру (2) из песме *Смрти мајке Јујовића* у пет узастопних стихова срећемо петочлану петофонемску епентетску риму (*за-ало*: закукао – заплакало – завриштало – залајало – закликало), у којој се налази пет накнадних рима: (а) тројна шестофонемска епентетска рима (*за-кало/за-к-ало*: закукао – заплакао – закликало); (б) тројна шестофонемска епентетска рима (*за-л-ало*: заплакало – залајало – закликало); (а) двојна седмофонемска епентетска рима (*за-к-кало/зак-к-ало*: закукао – закликало); (б) двојна седмофонемска епентетска рима (*за-и-тало*: завриштало – закликало); (в) двојна шестофонемска епентетска рима (*за-а-ало*: заплакало – залајало).

Посебно су бројни случајеви хоризонталног римовања, где се повезује почетак

и крај једног стиха (*рима симилоха*) или крајеви полустихова (*леонинска рима*). Нису ретки ни примери повезивања (римовања) двеју узастопних речи (*конѝак-ѝна рима*), те римовања сконцентрисана око цезуре (медијане) – (*рима медијана*).

- (1) (...)
 сву ћу војску // турску уводити,
 (...) (АНЕПІ, 141).
 (...)
 у том свану // и ограну сунце;
 (...) (АНЕПІ, 59).
 (...)
 иди доље // у поље широко,
 (...) (АНЕПІ, 131).
- (2) (...)
 Јао мене // до бога милога
 (...) (АНЕПІ, 60).
 (...)
 ал' узрасла // пшеница бјелица,
 (...) (АНЕПІ, 80).
 (...)
 Све то јесу // њине задужбине!
 (...) (АНЕПІ, 107).
 (...)
 мрке брке // ниско објесио,
 (...) (АНЕПІ, 140).
 (...)
 Мило било, // разговори с бане
 (...) (АНЕПІ, 143).

У примеру (1) делује рима медијана, која повезује крај првог и почетак другог полустиха. У сва три случаја, иако узета из различитих песама, ради се о трофонемској изоморфној рими (-ску: војску – турску; -ану: свану – ограну; -оље: доље – поље)¹⁸. У примеру (2) налази се контактна рима. У прва три случаја она је смештена у други полустих (где је много присутнија), а у следећа два у први полустих (где је много ређа). Као што се види, у свим облицима риме реч је о трофонемској изоморфној рими (-оја: бога – милога; -ине: њине – задужбине; -рке: мрке – брке; -ило: мило – било), док се само у једном ради о четворофонемској епентетској рими (-е-ице: пшенице – бјелице).

Поред хоризонталних римовања, ништа мање нису заступљена ни вертикална римовања, у којима се повезује крај првог и почетак другог стиха или обратно: почетак првог и крај другог стиха (*рима анадилоза*). У оквиру риме анадилозе појављују се и римовања која повезују крајеве полустихова: крај другог и почетак четвртог полустиха, или почетак другог и крај четвртог полустиха. Уз то постоје и римовања у којима се комбинују две врсте рима у два или три узастопна стиха.

- (1) (...)
 Слуге моје, // хитро похитајте,

18) Када је у питању медијална рима, веома ретко се срећу случајеви у којима обе римоване јединице стоје на крајевима или почецима двају полустихова у два суседна стиха. Такав један пример пронађен је смо у песми *Женидба Душанова*.

(...)
 Јест слободно, // моје драго д'јете,
 ал' је јадно // у те поуздање:
 (...) (АНЕПІ, 64).

Није тешко приметити да медијална рима заузима вертикалну позицију у два суседна стиха, јер долази на крајевима првих полустихова у два суседна стиха, и то у виду трофонемске изоморфне риме (-дно: слободно – јадно).

седлајте ми // од мегдана ђога,
 (...) (АНЕП, 136).
 (...)
 те ти турску // солу разгледује,
 прегледује каки су чадори,
 (...) (АНЕП, 149).
 (...)
 Целати су, // ал' су милостиви
 они сташе сузе просипати
 (...) (АНЕП, 75.)

- (2) (...)
 рад' комада љеба бијелога
 и рад' чаше // црвенога вина
 (...) (АНЕП, 57).
 (...)
 Кад Латини књигу проучише,
 брже-боље // пустише Милоша,
 (...) (АНЕП, 113).
 (...)
 ја ћу твоје // изапрати платно,
 а јетрва чедо окупати
 (...) (АНЕП, 90).
 (...)
 хоћу Бањску // оставити града,
 мислим ђога коња уморити
 (...) (АНЕП, 136).

У примеру (1) у прва два случаја среће се рима *анадиплоза* која повезује крај претходног са почетком наредног стиха, где се у првом ради о четворофонемској изоморфној рими (-*ajīīe*: похитајте – седлајте), а у другом о осмофонемској епентетској рими (*p-īlegује/p-īlegује*: разгледује – прегледује). У трећем случају рима *анадиплоза* има унеколико друкчију форму, јер повезује почетак претходног

са крајем наредног стиха, а реч је о трофонемској изоморфној рими (-*aiīīi*: целати – просипати). У примеру (2) у сва четири наведена случаја, иако је реч о рими *анадиплози*, она је смештена у друге полустихове два суседна стиха. У прва два облика рима *анадиплоза* повезује крај другог полустиха првог стиха са почетком другог полустиха другог стиха, разлика је само у квантитету ових двеју рима: једна је четворофонемска епентетска рима (-*e-oīa*: бијелога – црвенога), а у друга петофонемска епентетска рима (*ī-y-īīīe/īy-īīīe*: проучише – пустише). У следећа два случаја рима *анадиплоза* повезује почетак другог полустиха првог стиха и крај другог полустиха другог стиха. Квантитет и квалитет обеју рима је истоветан: ради се о четворофонемској епентетској рими (-*ī-aiīīi/īaiīīi*: изапрати – окупати; *o-īīīi/-o-īīīi*: оставити – уморити).

Бујаршиице, као једна од посебних врста српске епске поезије, разликују се од других епских, односно десетерачких епских песама: по дужини стиха, цезури, акценту и размештају стихова. Према дужини стихова у бугарштицама делује стих од петнаест слогова са цезуром после седмог слога, и стих од шеснаест слогова са цезуром после осмог слога. Место акцената је трохејско¹⁹, с тим што се први полустих у петнаестерцу завршава тросложном, дактилском стопом. Размештај стихова је строфни. Свака строфа је сачињена од два стиха у којој иза другог стиха долази припев. Размештај стихова је строфни: строфу сачињавају два главна стиха и њима додани припев. Изузетак

19) Петнаестерац „има једнаку и сталну акцентуацију према данашњем говору само у своме предњем седмосложном полустиху, дочим у другом полустиху, који има 8 слогова, акцентуација нити је стална нити једнака. Ту исту несталност и неједнакост у акценту срећамо и у шеснаестерцу, у коме, наравно, обје половине имају по 8 слогова“ (Богишић 1878: 17–18).

чине прва и последња строфа сваке песме, оне имају само по један главни стих: први има уз то и припев, а последњи га нема. Међутим, постоје и бугарштице у којима се стихови ређају један за другим, где су одсутне строфе и припеви. Такве песме су нађене у Дубровнику²⁰. О рими у бугарштицама В. Богишић тврди следеће: „Као што слика нема у десетерцу, тако га ни у бугарштици нема по правилу, али као изузетак, или тачније да кажемо, као нека случајна узгредица, слик се налази у бугарштицама, као и у десетерцу [...] Шта више, бугарштице, рекли би, до тога не љубе слик, да су и ти изузеци овдје врло ређи и случајнији, него ли у десетерцу. Али и гдје се слик или асонанција налази то бива најређе на крају стиха, И тешко да ће се наћи такви слик више него на 4–5 мјеста у свим бугарштицама

ове књиге“ (Богишић 1878: 26). Изнето мишљење В. Богишића умногоме је истинито. Међутим, део који се односи на распрострањеност риме не одговара истини. Наиме, пажљивим праћењем риме у првих 57 песама Богишићеве књиге открили смо да је рима присутна у скоро свакој песми, и да постоје бројни просторни модели риме. У овом смислу скоро је слична ситуација у бугарштицама као и код епског десетерца.

У даљем тексту нашег излагања указаћемо само на оне моделе риме који су више заступљени, а тиме и очигледни.

Постоје два основна принципа према којима се рима размешта по стиховима: један је вертикални, а други хоризонтални. У оквиру вертикалног размештаја риме најчешће се среће рима на финалним позицијама, на клаузулама стихова.

(1) (...)

И он пође овако у трпези **говорити**:
 Хоћу њега Огњен Вука худом смрти **уморити**!
 Све то добро слушаше Митар Јакшић у трпези,
 Тере пође овако св'јетлу краљу **говорити**:
 (...) (ВБНП, 43)

(2) Што те хоћу зможан цар ја садахна **опитати**.

Али наста Свилојевић силну цару **говорити**,
 Цару честитому:
 Тако ми се гвожђа мога и невоље **опростити**,
 Хоћу ти ја истину, господине, **казивати**,
 Мој силени **царе**!
 (ВБНП, 120).

У примеру (1) налази се тројна кон- тактно-дистантна рима, и то петофо- немска изоморфна рима (-*орити*: го- ворити – уморити – говорити), која у своју структуру укључује и лексичко

понављање (говорити – говорити). У примеру (2) делују два пара двојне обгрљене риме смештене у две суседне строфе. Овакви начини римовања у бугарштицама могу се сматрати ретким

20) „Истина је да већина бугарштица дубровачког рукописа немају никаквих ни прилога, па ни строфа“ (Богишић 1878: 18).

изузецима. Први римовани пар повезује први стих прве строфе и други стих друге строфе, а реч је о четворофонемској епентетској рими (-и-а̃и̃и: опитати – казивати). Други римовани пар повезује други стих прве строфе и први стих друге строфе, а у питању је шестофонемска метатезно-епентетска

рима (-о-о-ри̃и̃и/о-ро-и̃и̃и: говорити – опростити).

Као вертикални начин римовања појављује се и облик помешане риме, риме у којој се у континуитету у неколико узастопних стихова налази клаузуларна рима и рима анадиплоза. Такву помешану риму нашли смо само у једном случају.

48

(…)

Турке бјеху разбили, ни о чему оставили
Хасан пашу Предојевића жива у руке ухитили,
И с њиме ти бијаху многе Турке заробили,
И кад су се увратили // пут л'јепа Будима града.
Пође Вуче Огњени бану Павлу говорити:
Ја ћу, Павле, отити // пут лијепа Купјеновца,
(…)

(ВБНП, 42).

У наведеном примеру у шест узастопних стихова протежу се поступци римовања којима је остварена комбинација клаузуларне риме и риме анадиплозе. У прва четири стиха делује истоветно римовано гнездо (-или) у оквиру којег клаузуларна рима у прва два стиха прелази у риму анадиплозу у следећа два стиха. На овај начин је остварена четворна трофонемска изоморфна рима (-или: оставили – ухитили – заробили – увратили) у оквиру које делују четири накнадне двојне римоване везе: (а) шестофонемска метатезно-епентетска рима (-и̃а̃ви̃ли/-в-а̃и̃и̃ли: оставили – увратили); (б) петофонемска метатезно-епентетска рима (-ар-или/-ра-или: заробили – увратили); (в) петофонемска метатезно-епентетска рима (-о-а-или/-а-о-или: оставили – заробили);

(г) петофонемска епентетска рима (у-и̃и̃ли: ухитили – увратили) и две накнадне тројне везе: (а) четворофонемска епентетска рима (-и̃и̃-или/-и̃и̃ли: оставили – ухитили – увратили); (б) четворофонемска епентетска рима (-а-или: оставили – заробили – увратили). У последња два стиха делује рима анадиплоза, повезујући клаузулу првог стиха са медијаном другог стиха, а реч је о двојној четворофонемској епентетској рими (-о-и̃и̃и̃и/о-и̃и̃и̃и: говорити – отити).

У оквиру вертикалне риме веома су запажени поступци римовања у виду риме анадиплозе, којом се повезују два суседна стиха. Рима анадиплоза се у бугарштицама јавља у два суседна стиха исте строфе у три различита облика неједнаке заступљености.

(1) (…)

И овако поручују Јерини деспотовици:
Оста нама у тамници // једна од злата јабука
(…)

(ВБНП, 34).

(2) (...)

Тер ми ногам' стануо на мрамор студен **ками**.А **руками** бијаше сухо дрво загрлио;

(...)

(ВБНП, 113).

У примеру (1) рима анадиплоза повезује финалну позицију другог полустиха првог стиха са финалном позицијом првог полустиха другог стиха. Овакав вид риме анадиплозе представља најзаступљенији њен облик у бугарштицама. У конкретном случају ради се о двојној трофонемској изоморфној рими (-ици: деспотовици – тамници). У примеру (2) рима анадиплоза спаја финалну позицију првог стиха и иницијалну позицију дру-

гог стиха. Овакав начин римовања је веома редак у бугарштицама, нађе се тек по који примерак. Иначе, ту се ради о двојној четворофонемској изоморфној рими (*ками/-ками*: ками – руками).

Један од интересантнијих модела риме у оквиру вертикалне риме јесте троугаона рима која повезује две клаузуле са једном од медијана. Ту су пронађена три различита модела троугаоне риме.

49

(1) (...)

И тако вам, дјевојке, брзо платно уб'јелити,

Брзо платно уб'јелити // на дарове разд'јелити,

(...)

(ВБНП, 118).

(2) Тако ми се не мрчати // како истину казивати:

Цар је чинил преда се, нут' јунака, дозивати,

Цар силени турски,

(ВБНП, 120).

У примеру (1) троугаона рима је смештена у два суседна стиха, повезујући две клаузуле са медијаном из другог стиха. По свом квантитету и квалитету она је тројна шестофонемска изоморфна рима (-јелиици: уб'јелити – уб'јелити – разд'јелити). Иако је у питању тројна рима, у њој не налазимо доданих (или накнадних) римовања, пошто је настала комбинацијом риме и лексичког понављања (уб'јелити – уб'јелити). У примеру (2) троугаона рима заузима позиције двају контактних стихова, доводећи

у везу обе клаузуле са медијаном првог стиха, а ради се о тројној трофонемској изоморфној рими (-аици: мрчати – казивати – дозивати). Пошто је реч о тројној рими, у њој налазимо једно накандно римовање: двојну шестофонемску изоморфну риму (-зиваици: казивати – дозивати).

У вертикални вид римовања спада и анафорско-епифорска рима, која се појављује и на иницијалним и финалним позицијама двају суседних стихова. Истина, овај начин римовања у бугарштицама

нађен је само у једном примеру²¹, што не значи да га нема више – јер смо ми прегле-

дали само мали део ових епских српских песама.

(...)
Из **далеко** га бјеше стара мајка угледала,
Подалеко старица према њему ишетала,
(...)
(ВБНП, 119).

50

Није тешко приметити да у наведеном примеру делују два пара риме која међусобно повезују иницијалне позиције двају суседних, као и финалне позиције двају суседних стихова. У првом случају ради се о шестофонемској изоморфној рими (*далеко/-далеко*: далеко – подалеко), а у другом о четворофонемској

епентетској рими (*-е-ала*: угледала – ишетала).

Хоризонтална рима је у бугарштицама по начинима свога јављања нешто мање разноврснија од вертикалне риме, па је стога и мање присутна. Она према томе поседује и мањи број структурних модела. Међу њима најбројнија је леонинска рима.

(1) (...)
Како ми се захвалио // тако бјеше учинио
(...)
(ВБНП, 42).

Он ми ружу беријаше // гроздове у недра мећаше,
(...)
(ВБНП, 141).

(2) (...)
Бјеше му се покљонио // и старом пута уклонио.
(...)
Откуд идеш, каурине, // од које си покрајине?
(...)
(ВБНП, 107).

У примеру (1) и у једном и у другом случају рима повезује крај првог и крај другог полустиха. Разлика је једино у њеном квантитету и квалитету, јер се ради

о двојној двофонемској изоморфној рими (*-ио*: захвалио – учинио) и о двојној четворофонемској епентетској рими (*-е-аше*: беријаше – мећаше). Треба рећи да су

21) У једном примеру, у оквиру посматраног стиховног материјала, пронађена је рима симплоха, која повезује иницијалну и финалну позицију у стиху.

(...)
Не хтијаше / Турчине, // и с мање му се / **не** мога^{ше},
(...)
(ВБНП, 124).

Овде се ради о саставној рими, симплохи са четири лексеме, која заузима иницијалну и финалну позицију једног стиха. Према квантитету и квалитету реч је о петофонемској епентетској рими (*не -аше*: не хтијаше – не мога^{ше}).

овакви начини римовања леонинске риме веома бројни у бугарштицама. У примеру (2) наилази се на сконцентрисанију леонинску риму, јер су се у два стиха на одстојању од једног нашле две ове риме: (1) шестофонемска изоморфна рима (-клонио: поклонио – уклонио); (2) шестофонемска

метатезно-епентетска рима (ка-рине/краине: каурине – покрајине).

У оквиру хоризонталне риме, истина, веома ретко срећу се дистантне риме сконцентрисане на први полустих, док су овакве риме знатно присутније у другом полустиху.

(1) (...)

А братац му Иванац // с делијама вино пије,
(...) (ВБНП, 133).

(2) (...)

Љубовцу ти одвестит' // из б'јелога двора твога
(...) (ВБНП, 42).

У примеру (1) двојна рима у првом полустиху није остварила међусобни контакт мада су римеме на блиском одстојању. Између њих се нашла само једна лексема „му“ (енклитички облик пуног облика заменице „њему“). По квантитету и квалитету ова рима је трофонемска епентетска рима (-а-ац: братац – Иванац). У примеру (2) двојна рима је смештена у

други полустих, где се између римованих речи нашла једна лексема „двора“, која их раздваја. Ради се о трофонемској изоморфној рими (-оја: б'јелога – твога).

Као хоризонтална рима у једном од полустихова, јавља се контактна рима. Оваква рима се налази и у првом и у другом полустиху, али много чешће у другом полустиху.

(1) (...)

Тад се Вуче извуче // из планине из зелене,
(...) (ВБНП, 43).

(2) Цвиљу ти ми цвиљаху // двије птице ластовице,

(...) (ВБНП, 129).

У примеру (1) двојна контактна рима заузима позицију у првом полустиху испред цезуре. Иначе у квантитативно-квалитативном смислу ова рима представља четворофонемску изоморфну риму (вуче/-вуче: Вуче – извуче). У примеру (2) двојна контактна рима заузима финалну позицију другог полустиха, а ради

се о четворофонемској изоморфној рими (-ицице/-ицице: птице – ластовице).

У оквиру хоризонталне риме среће се још један начин римовања, при којем настаје медијална рима смештена и с леве и с десне стране цезуре у стиху. Такви примери нису посебно бројни у стиховима бугарштица.

- (1) (...)

Нити су се бројиле // свиле моје ни његове,

(...) (ВБНП, 123).
- (2) Што би нам се штовали // и остали витезови!

(...) (ВБНП, 122).

52

У примеру (1) медијална (цезурна) рима има контактни облик, јер се налази непосредно уз леву и десну границу цезуре (медијане). По свом квантитету и квалитету она је трофонемска изоморфна рима (-иле: бројиле – свиле). У примеру (2) медијална рима није распоређена непосредно уз леву и десну границу цезуре, него се с десне стране цезуре нашла везничка реч „и“. Међутим, ако би се други полустих посматрао с позиција стопне структуре, онда би он овако изгледао: „и остали / витезови“. Према томе везник „и“ припада првој стопи, односно првој акценатској целини, која стоји уз десну ивицу цезуре. Имајући све ово у виду, наведени случај риме се може прогласити

медијалном римом, али ипак с том разликом што се у њој ради о дистантној рими у односу на риму у примеру (1). Када је у питању квантитет и квалитет, онда је ту реч о петофонемској метатезно-епентетској рими (-ѿо-али/о-ѿали: штовали – остали).

На крају, у бугарштицама постоји и модел помешане риме, односно риме у којој се међусобно укрштају вертикални и хоризонтални начин римовања, који се распростиру у више узастопних стихова. Поред тог модела риме постоји и модел развијене риме, која се такође протеже на неколико узастопних стихова. Обе ове риме су веома ретке.

- (1) (...)

Из далеко га бјеше стара мајка угледала,

Подалеко старица према њему ишетала,

Коња њему примаше, // за здравље га упиташе

(...) (ВБНП, 119).
- (2) Међу њима нађе се // у планини б'јела вила,

И иначе им овако // другами бесједовати,

Планинкиња вила:

Ја ћу посвадити // два Јакшића мила брата.

Док се бјеше Јакшићима // у сусрету учинила

Планинкиња вила,

Тер ми пође Јакшићима // добру срећу називати:

Добра вами срећа буди, // два Јакшића, мила брата,

Два мила брајена!

(ВБНП, 114).

У примеру (1) у три узастопна стиха делују два типа риме. Прво је употребљена клаузуларна рима која повезује крајеве прва два стиха, где се ради о двојној четворофонемској епентетској рими (-е-ала: угледала – ишетала), док се у трећем стиху налази леонинска рима која повезује цезуру (медијану) са клаузулом истог стиха, а реч је о двојној петофонемској епентетској рими (й-и-аше/йи-аше: примаше – упиташе). У примеру (2) у три узастопне строфе, односно шест стихова и три припевка делује више облика римовања. Прво се среће петорна трофонемска метатезна рима (има/ами: њима – другами – Јакшићима – Јакшићима – вами), која међусобно повезује први, други, четврти, пети и шести стих. Ова рима својим позицијама у стиху обележава или место цезуре (с леве или с десне стране) или је смештена у први полустих. У овакав вид римовања укључена су и лексичка понављања (Јакшићима – Јакшићима). Затим долази седморна трофонемска изоморфна рима (-ила: вила – вила – мила – учинила – вила – мила – мила). Римоване лексеме у оквиру ове риме долазе или на клаузуле стихова и припевака или на унутрашњост другог полустиха и припевка. Овај вид риме заснован је углавном на лексичким понављањима (вила – вила – вила; мила – мила – мила), јер је само једна реч изван таквог система (учинила). После ове долази двојна четворофонемска рима (-ваји: бејсеровати – називати), која повезује клаузуле другог стиха прве строфе и првог стиха треће строфе. Комбинације ових трију рима чине један веома специфичан сплет римованих сагласја која доминирају трима узастопним строфама.

Из ове поприлично детаљне анализе могу се извући одређени закључци. Иако је веома тешко одредити периоде настајања пре свега српске народне поезије било лирске било епске (па и бугарштица), може се са сигурношћу тврдити да од тренутка њеног појављивања у њој влада рима као један од уочљивијих поетских поступака. Неоспорна је чињеница да су настајање српске народне поезије и њено бележење у великом временском расконару који може представљати и више од десетине векова, пошто се у првим забележеним било епским било лирским песама срећемо са поступком различитог и развијеног римовања. Појава риме у овим поезијама нема вредност канонизованог поступка: свесни начин њене употребе, њену доследну појаву на клаузулама свих стихова у песми, изоморфну фонолошку структуру. Али се мора признати да она у лирској поезији у већини случајева делује веома очигледно и намерно, док се у епској гусларској поезији и бугарштицама појављује у виду изненадног поступка, који обележава само изузетна места у стиховном тексту, која су стога стилски, емоционално и информационо посебно истакнута – маркирана. Ово нам само показује да је рима од самог почетка настајања стиховног изражавања била саставни део језичке форме, саставни део језичког формално-информационог казивања на српском језику.

Када је у питању стара српска црквена (духовна, сакрална) поезија, може се са сигурношћу устврдити да од њених забележених почетака постоји рима као један од поетских поступака²². Оваква тврдња је потпуно разумљива. Наиме, ако се узме у обзир чињеница да се у најстаријој срп-

22) У *Служби светљоме Симеону Саве Немањића* с којом, условно речено, и почиње оригинална српска средњовековна писана књижевност на неколико места налазимо појаву риме. Доказа ради навешћемо један случај:

ској народној поезији појављује рима као стални пратилац стиховног израза, онда не треба да нас чуди ни чињеница да се и у старој сакралној српској поезији употребљава поступак римовања од самих њених почетака. Наиме, и писац *Историје старе српске књижевности* Д. Богдановић у неколико наврата спомиње риму²³. Да бисмо речено показали и доказали, на-

вешћемо неколико различитих поступака римовања из старе српске црквене поезије у којима је рима видно присутна.

При самом помену риме најчешће се схвата рима која се налази на клаузулама стихова. Стога ћемо приказати неколико најочигледнијих модела риме баш на клаузулама стихова старе српске црквене поезије.

54

- (1) Павлово **насажденије**
и Аполосова приједи **напојеније**,
и вају вероју **насажденије**
и ученијем **напојеније**
иже васа вазраштајеј Бог пријел јест,
(...) (ТХСс, 248).
- (2) Изнемогајет ум мој страсни
маглоју покрвен тешкаго **унинија**
принести тебе, Христe мој, глас хваљенија,

Јако многоплоднаја лоза
грозд процвате, оче Симеоне,
добродejанијем божаставним
покајанију вино изливаје
и страснују маглу
от душ наших одгањаје
и срца верних вазвесељаје
(СНСл, 16 и 18).

Није тешко запазити да у целом строфоиду који чини седам стихова у њих три на клаузулама стоји тројна трофонемска изоморфна рима (-аје: изливаје – одгањаје – вазвесељаје). У оквиру тројне риме због понављања унутрашњих фонема накондано се формирају два пара двојне риме: а) петофонемска епентетска рима (-з-ваје/-зв-аје: изливаје – вазвесељаје); б) четворофонемска епентетска рима (-а-аје: одгањаје – вазвесељаје). Тројну клаузуларну риму подржавају и фонолошка понављања у средишњим деловима стихова, која се могу именовати или као рима или као хомоитеут (-ан-ју/-а-н-ју: покајанију – страснују); (н-их/них: наших – верних). Овај пример риме, као и они који нису овде наведени, показују да је св. Сава био потпуно свестан постојања риме, која је обитавала у нашој народној поезији. Даља наша анализа риме у сакралној српској средњовековној поезији показује да су и остали српски песници хомоитеут били упућени у поступак римовања.

- 23) „*Исјоведна молиѿва*, дело непознатог српског аутора, свакако монаха, вероватно из друге половине XIV века [...] ова молитва је јединствен пример како се реторским фигурама, хомоитеутом и римом, раскошним језиком, симетричним понављањима и променљивим ритмом постиже повишена емоционалност“ (Богдановић 1980: 184).

на подажд ми лучу умнаго **осијанија**
 да савршу песан благодаренија,
 величаје Стефанова красна поведанија
 (НШС, 292).

У примеру (1) у позицији риме нашла су се лексичка понављања, која се могу сматрати и као појава епифорске риме. Међутим, овде се с правом може тврдити да је у питању лексичка рима. На то нам указује начин размештаја поновљених лексема, а он је укрштен, што значи да се ради о укрштеној лексичкој рими, јер се римују први и трећи, а други и четврти стих, а реч је о седмофонемској епентетској рими (*на-еније*: насажденије – напојеније – насажденије – напојеније). У примеру (2) пет узастопних стихова међусобно повезује истоветно римовано сагласје: односно четворофонемска изоморфна рима (*-нија*: унинија – хваљенија – осијанија – благодаренија – поведанија). Али, када се задубиш у гласовну (фоноло-

шку) структуру риме, увиђаш да постоје и накнадне римоване везе друкчијих римованих сагласја: (а) двојна шестофонемска епентетска рима (*-а-енија*: хваљенија – благодаренија); (б) двојна петофонемска епентетска рима (*о-нија/о-нија*: осијанија – поведанија); (в) тројна шестофонемска епентетска рима *о-анија/о-а-нија/о-анија*: осијанија – благодаренија – поведанија). Накнадна повезивања римованих јединица усложњава римовани слој стихова и повећава њихов звуковни и семантички потенцијал.

Поред клаузуларне риме у старој српској црквеној поезији постоје и такве риме које се повлаче са клаузула стихова у њихову унутрашњост, понекад чак до иницијалне позиције.

(1) (...)
 богатаство бо земно, светитељу Саво,
 јако сујету одвргавши, ништету вазљубил јеси,
 (...) (НКЗ, 232).

(2) Јестаство пременив тљеноје
 ва **вечније** обитељи вашал јеси,
 божаставније на земљи цркви
 просветив правоверније, вапије:
 Благословен Бог отац наших
 (ПЈС, 334).

У примеру (1) у две лексеме које се налазе у унутрашњости стиха делује двојна трофонемска изоморфна рима (*-етиу*: сујету – ништету). У примеру (2) у три узастопна стиха јавља се тројна петофонемска епентетска рима (*в-није/-вније/-в-није*: *вечније* – божаставније – правоверније). У оквиру тројне риме јављају се две на-

кнадне међусобне римоване везе засноване на различитим фонолошким секвенцама: (а) двојна петофонемска епентетска рима (*ве-није/-ве-није*: *вечније* – правоверније); (б) двојна седмофонемска метатезно-епентетска рима (*-о-авније/-а-ов-није*: божаставније – правоверније). И овлашан поглед на анализиране примере открива

да су риме које су сконцентрисане на унутрашњост стихова веома разгранате и да се умножавају и накнадним везама већ римованих лексичких јединица.

Поред два већ анализирана просторна модела риме у старој српској црквеној

поезији налази се још један, који је заправо комбинација ова два. Дакле, у непосредним контекстима јавља се комбинациона клаузуларна рима и рима која се налази на местима помереним са клаузуле негде у унутрашњост стихова.

(1) (...)

славо купно же и **удобреније**,
дрзновеније имеје ка Владице
непрестано моли се о хвалештих те
и славештих светих ти моштеј **пренесеније**
и твоја **славнаја** и **достовиднаја**
и **богоугоднаја** дејанија почитајушти,
нашему же правоверију посопствуј
(...) (суп, 36).

(2) Ваздржанијем и **болезними**
и **бедами** **многими**
и **молитвами** **непрестаними**
душу и тело очистив,
богомудре светитељу Саво,
(...) (нму, 114).

У примеру (1) дистантно римовање пада на клаузуле двају стихова на растојању, а реч је о двојној шестофонемској епентетској рими (-реније/-р-еније: удобреније – пренесеније). Иза њега следи контактено римовање смештено у два суседна стиха, где је у питању тројна четворофонемска изоморфна рима (наја: славнаја – достовиднаја – богоугоднаја). Међутим, као и у свим досадашњим примерима тројне риме, у њој се појављују накнадна римовања друкчијих римованих сагласја: (а) шестофонемска епентетска рима (с-внаја/-с-в-наја: славнаја – достовиднаја); (б) седмофонемска епентетска рима (-о-о-днаја/-о-однаја: достовиднаја – богоугоднаја). У примеру (2) у прва три стиха смештена су два типа риме: двочлана и трочлана рима. Двочлана трофонемска изоморфна рима (-ами: бедами – мо-

литвами) налази се практично на иницијалним позицијама двају суседних стихова. Трочлана четворофонемска епентетска рима (-ними/-н-ими: болезними – многими – непрестаними) заузима финалне позиције трију узастопних стихова. У оквиру примарне везе трију лексема делују и две накнадне двојне везе: (а) петофонемска метатезно-епентетска рима (-о-ними/-но-ими: болезними – многими); (б) петофонемска епентетска рима (-е-ними/-е-ними: болезними – непрестаними).

На појаву риме у српској уметничкој средњовековној поезији указују и поједини истраживачи. Међу њима у првом реду треба споменути Ђорђа Трифуновића, који у књизи *Из џмине џојање* посвећује неколико страница опису риме код српских песника из различитих ве-

кова²⁴. Говорећи о рими из тог времена Трифуновић износи више интересантних запажања (В. нап. бр. 24). Међутим, у неким случајевима Трифуновић убраја у риму и оне гласовне склопове, па чак и појединачне фонеме (гласове), који се ни у ком случају не би могли подвести под овај

појам. Ту пре свега мислимо на „вокалску риму“ коју он сматра неком врстом *шћанске асонанце*. Овакви примери „пловчЕ – ПетрЕ“ често представљају случајна вокалска подударана на крају речи на клаузулама двају суседних стихова. Још један моменат указује на то да се овде не ради о

- 24) „РИМА. – Ритам поезије записа оживљен је разноврсним римама. По парним (аа, бб, цц...) и леонинским римама наше песме показују сличност са народном поезијом.

Најједноставнији облик риме је нека врста *шћанске асонанце*, при чему се римују самогласници на крају речи, без обзира на сугласнике. Поп Петар самогласником Е појачава ритам:

Плови пловчЕ,
пиши грешни попе ПетрЕ.

Преписивач хvи в. постиже ово самогласником У: *свешћУ – ноћавицУ*.

Мисли и избор речи не дозвољавају увек да рима буде правилна и чиста. Зато неки наши песници обраћају пажњу само на подударање у последњем слогу или једносложној речи – *мушка рима*.

Код Висариона (1547) се римују једносложне речи:

Помените ви и нас,
Да поменет друзи вас.

Добре Дијак римује – *ЈЕ* из првог и другог стиха са *мислиЈЕ* из петог. Раб Ратко не постиже ритам само правилним шестерцима, већ и римом: *йишиТЕ – іледаТЕ – умреТЕ*. Темпо својих антитеза Митрополит Михаило појачава парним римама *сћароСТИ – десчаСТИ*. И Саватије Хаџија подудара слоге – *ТИ: заћвориТИ – имеТИ*. Риме апокрифног песника звуче назално: *нерождЕН – неосвешћЕН – оћвржЕН*.

Гласовно подударање у последња два слога или двосложне речи сложеније је од првог – *женска рима*. Тако је, на пример, очигледна намера Инока Гаврила (1412) да створи риму од партиципа:

Весели се зело, о прочитајеју!
Бадрствуј крепе се, преписујеју!
Многољествуј ва благих, имејеју!

Поп Радич поставља риму усред стиха, те тако два осмерца имају чвршћу унутрашњу мелодијску везу:

... Да што *МИ ЋЕ* бити име?
Име *МИ ЋЕ* бити Репош.

У другом стиху је очигледна инверзија ради риме – уместо ‘име ће ми’ имамо ‘име ми ће’.

Испред поменуте парне мушке риме митрополита Михаила појављује се женска парна рима: *негуГУЈЕ – йечаЛУЈЕ*.

Унутар самога библијског стиха Тимотија Глухог уочљиво је подударање у три слога – *дакћилска рима*. У првом стиху: *звеЦАЈУШТУ – дреЦАЈУШТУ*, а у другом: *мАНИЈЕМ – кимАНИЈЕМ – ћйћАНИЈЕМ*.

вокалској рими, јер се подударају и консонанти са почетка двеју речи (*йловче – Пе-йре*). Сматрамо да је тек у констелацији целе песме могуће одредити да ли се ту стварно ради о рими или о ненамерним, случајним гласовним понављањима. Још један случај не представља риму, а реч је о примеру: „... Да што *МИ ЂЕ* бити име? / Име *МИ ЂЕ* бити Репош“, где се ради о својеврсном лексичком понављању у виду *анџиметџаболе*, у којој се здружују *анадиџлоза* са *окруживањем*²⁵. И други истраживачи српске средњовековне књижевности напомињу да се у неким стиховима, односно песмама употребљава рима. Иначе, у принципу Ђ. Трифуновић је потпуно у праву када тврди да се рима појављује у првим стиховима наше уметничке поезије. За то је сам Трифуновић навео многе примере, од којих су неки овде презентовани. Рима се на неки регуларан начин налази и у српској средњовековној *Исјоведној молићви*²⁶, која спада у круг средњовековне магијске и обредне поезије.

Пажљивијим прегледом стихова наведених у књизи *Из њимине ђојање*²⁷ про-

нађено је примера који у правом смислу могу репрезентовати риму ондашњег времена. Свакако да су најкарактеристичније оне риме које су на крајевима стихова, односно на њиховим клаузулама.

- (1) Сије писах аз поп **Иван**.
Чте јест сит и напијан
(пи, 104).
- (2) Помените ви и **нас**,
да поменет друзи **вас**
(ви, 126).

У примеру (1) у стиховном запису попа Ивана налази се двојна трофонемска епентетска рима (*И-ан/-и-ан*: Иван – напијан) на клаузулама двају стихова. У примеру (2), такође, у запису од два стиха написаног руком Висариона, наилази се на двојну двофонемску изоморфну риму (*-ас*: нас – вас) смештену на клаузулама двају стихова.

Има и примера риме који се искључиво налазе у средини стихова. Истина, такве риме нису посебно бројне. Нађе се тек покоји случај.

- (1) Јакоже в заточении **сушти** радујут се
видети своје отечество,

У неким стиховима примећује се *леонинска рима*. Крушедолац почиње своју песму овом римом:

Зде покуси пер**ЦЕ** и уписа слов**ЦЕ**.

Јединство мушке и леонинске риме постигнуто је у песми *О ковчезе*. Овде је рима трострука – у стиху, на крају полустиха и на крају стиха“ (Трифуновић 1962: 46–48).

25) О *анџиметџаболи* видети више у *Фијуре у нашем народном њјеснишћиву* (Зима 1988: 305) и у *Сџилисџиџика сџиха* (Чаркић 2006: 229).

26) Ево шта укратко каже о њеном другом одељку Ђ. Трифуновић: „У другом одељку [*Исјоведне молићве*] тече више гласовни развојни део фуге. Све риме и анафоре као мелодијска поетска средства имају одређене и различите гласовне висине, што појачава вишегласно брујање овог одељка“ (Трифуновић 1962: 108).

27) У књизи *Из њимине ђојање* стихови датирају од 13. века па све до 17. века.

и в мори плавајуштии видети пристаниште,
тако и пишушти видети књиже конач...
(ЈМИ, 94).

(2) (...)

И приношааше нам снаднаа благаа и утешаше ни,
Поњеже велики ме труд постиже вас дан пишући:
(...)
(ми, 1000).

У примеру (1) у запису од пет стихова срећемо вертикалну тројну четворофонемску изоморфну риму (-ушiiи: сушти – плавајушти – пишушти), која међусобно повезује први, трећи и четврти стих. Пошто је у питању тројна рима, ствара се могућност и за накнадно римовање већ римованих јединица. У овом случају постоји само једно такво римовање, које производи петофонемску епентетску риму (ii-ушiiи: плавајушти – пишушти), засновану на друкчијем фонолошком саставу римоване секвенце. У примеру (2) унутрашња двојна четворофонемска изоморфна рима (-шаше: приношаше – утешаше) нашла се у једном стиху, чиме је остварена хоризонтална позиција.

Најчешће су риме на клаузулама стихова, али које истовремено кореспондирају са римама у унутрашњости и иницијалним позицијама стихова.

(1) Весели се зело, о прочитајеји!
Бадрсiiвуј крепе се, преписујеји!
Многољетсiiвуј ва благих, имејеји!
(ГХИ, 96).

(2) Бахчован нерожден,
свештеник неосвештен,
ђакон Христа отвржен,
певац блудник
(АП, 178).

У примеру (1) у запису Гаврила Хиландарца у сва три стиха на њихове клаузуле пада тројна четворофонемска изоморфна рима (-јеји: прочитајеји – преписујеји – имејеји). Поред ове риме, делује и двојна петофонемска изоморфна рима (-сiiвуј: бадрствуј – многољетствуј) смештена на иницијалне позиције двају задњих стихова. У тројној клаузуларној рими делују и две накнадне риме: (а) двојна шестофонемска епентетска рима (iiр-јеји: прочитајеји – преписујеји); (б) двојна шестофонемска метатезно-епентетска рима (е-и-јеји/и-ејеји: преписујеји – имејеји), што овом запису само још више појачава звуковни и семантички потенцијал. У примеру (2) у запису апокрифног песника све клаузуле стихова су римоване, с тим што се једна римована реч нашла и на иницијалној позицији. У запису делују два типа риме: (1) тројна трофонемска епентетска рима (-о-ен/о-ен: нерожден – неосвештен – отвржен) смештена на клаузуле прва три стиха; (2) двојна трофонемска изоморфна рима (-ник: свештеник – блудник), заузевши иницијалну и финалну позицију двају стихова на растојању. Као и увек до сада, и овде тројна рима генерише накнадне римоване везе: (а) петофонемска метатезно-епентетска рима (не-о-ен/нео-ен: нерожден – неосвештен; (б) петофонем-

ска метатезно-епентетска рима (*-ро-ж-ен/о-ржен*: нерожден – отвржен; (в) петофонемска метатезно-епентетска рима (*-о-в-иѣн/оѣв-ен*: неосвештен – отвржен). Двојна трофонемска изоморфна рима (*-ник*: свештеник – блудник) веома је семантички ефектна, јер указује на свештеников неморал, а исказује и лични став апокрифног песника према пастирима вере.

Након ове опсежне и детаљне анализе могу се извући нови, корисни и поучни закључци.

Прво, наша досадашња сазнања о Србима и српском језику, која нам је сервисирала званична наука, нису била нимало тачна, што је приказивало веома искривљену историјску стварност. Из тога су произишлаголи многи наопаки показатељи. Најнетачнија од свих била је та да су Срби дошли на Балканско полуострво у 6. веку и да су били под утицајем Грка и Латина у свим видовима живљења и стварања. Међутим, научне и историјске чињенице које су дошле нама до руку показују сасвим супротно. Срби под именом Илира су ти који су староседеоци на Балкану и који су своју културу и своје обичаје ширили касније придошлим народима. Међутим, ти касније придошли народи били су веома сурови, покушавајући да

потпуно истребе Србе са Балкана (што се и данас чини). Тако су, на пример, Грци уништили сву писменост Срба све до 13. века, пишући по својој историји Балкана. Њима се у свему свесрдно прикључују Латини. Гледано кроз књижевно стваралаштво Срба, које је било овде предмет нашег истраживања, лако се може спознати да Срби гаје своју аутентичну књижевност ослањајући се на далеку прошлост, која сеже до неколико векова пре појаве Христа, све до ведских текстова. Стога се многе теме, многи мотиви паралелно појављују, како у ведама тако и у српском народном стваралаштву. У том смислу ни поступке римовања, које смо открили у свим видовима стиховног стварања српског православног, католичког и исламског народа не треба тражити код неких других народа, него искључиво у дубокој и далекој прошлости српског народа, чији је књижевни језик²⁸ био основица свим књижевним језицима осталих словенских народа произашлих из српског народа.

Друго, пратећи појаву риме у првим записима свеукупног стиховног стваралаштва Срба све три вере открили смо веома развијене и сложене поступке римовања који прожимају сваку врсту песничког стварања. Оно што посебно риму

28) Наведимо у том смислу једну Буюову оцену српског језика изречену далеке 1840:

„Српски језик је богат, лаконски, енергичан и хармоничан, он подједнако добро пристаје и мушком и женском полу и употребљава се исто тако срећно за опевање љубавних нежности, као и великих и крвавих подвига бога Марса; српски сједињава број с мером; он је звучан, отмен, говорнички, снажан; то је уједно исто тако језик јунака као и говорника. Србин говори полаганије од Немца, правећи паузе и на начин, који се дивно прилагођава дебатама. Никаква дискусија на неком европском језику не подсећа нас више на пристојност и речитост енглеских говора, као она, која се одржава на српском. Сва разлика је у томе, што Енглез је одвећ често флегматичан и хладан у својој унутрашњости, док душу Србина загрева јужно сунце... Конструкција српских реченица је тако једноставна, Срби имају толико смисла за прецизност, њихова машта је тако чудесно источњачка, свако говори тако пристојно, кад на њега дође ред, да

у овом периоду српске књижевности чини интересантним и унеколико неочекиваним јесте то да у свакој врсти песништва: у обредној поезији, у лирској поезији, у епској гусларској поезији, у бугарштицама, у црквеној поезији, у уметничкој поезији делују веома разгранати модели риме размештени и по хоризонтали и по вертикали стиховних структура. Ако пођемо редом, лако ћемо се уверити да у свима њима делују скоро истоветни модели риме, истина у неким у мањем, у неким у већем обиму. У обредној поезији рима је најчешће смештена на крајеве стихова, али се у виду запажених фонолошких (гласовних) понављања протеже и на унутрашњост стихова. У лирској поезији рима је најприсутнија на клаузулама стихова. Понекад се дешава да су у целој песми римоване све њене клаузуле. Потом рима пада на крај првог и крај другог полустиха, тзв. леонинска рима. Она почесто зна да се протеже на неколико узастопних стихова. Веома честе су и контактне риме, које су више смештене у другом него у првом полустиху. У нешто мањем броју се налази рима анадиплоза и троугаона рима. У епској, гусларској поезији рима се најчешће среће на клаузу-

лама стихова, потом на почецима стихова, као рима анафора. Она се почесто јавља на почецима и крајевима једног стиха, чинећи тако риму симплоху. Постоји и велики број примера у којима долази до међусобног римовања краја претходног и почетка наредног стиха, што ствара риму анадиплозу. У бугарштицама рима се јавља на клаузулама у два и више узастопних стихова, јавља се и у виду риме анадиплозе, а потом у облику леонинске риме, те риме медијане, као и у форми контактне риме: много чешће у другом него у првом полустиху – а може се срести и у виду троугаоне риме. У црквеној поезији рима се најчешће појављује на крајевима стихова, нешто ређе у унутрашњости стихова, на различитим позицијама. Позната је и рима која представља комбинацију прва два поступка, при чему се дешава да унутрашња рима понекад излази и на иницијалну позицију, односно на почетке стихова. У уметничкој поезији рима се најчешће налази на крајевима стихова, потом искључиво у унутрашњим деловима стихова, а нису ретки ни примери у којима су међусобно изукрштане риме са финалне, медијалне и иницијалне позиције.

можемо само да се дивимо њиховом језику, упоређеном с муцањем Грка, праћеним гестикацијама и честим прекидима присутних, или с француским и талијанским одвећ надувеним и пуним реторичког цвећа, или пак с језиком натмурених Немаца, с њиховим реченицама при којима се губи дах и с њиховом особином, да лепоту упола обавију велом. Ако су икада један језик и један народ били створени за владавину јавним расправама, то су српски језик и српски народ.

Врло је незгодно, што студиј српског језика још није олакшан потпуним делима... Срби поседују много лепе поезије и само то би требало да нас обавезе, да учимо њихов језик... Учење српског је занемарено, јер се замишљало, да је тај језик 'варварски', те да нема литературе... међутим познати су радови извесних филолога, на проналажењу потпуно заједничких корена грчког и српског језика" (Воше 1840: 36–38, 41).

summary

[MILOSAV Z. ČARKIĆ]

On Beginnings of Rhyme in Serbian Poetry

62

After an extensive analysis of the beginnings of rhyme in the first preserved records of Serbian poetry, several conclusions can be inferred on the basis of comparison of the analysed varieties: ritual poetry, lyrical poetry, epic poetry, *bugarstica*²⁹, church poetry, artistic poetry. Firstly, the language in which the Serbian poetry was written and orally created, viewed in total, is the original old Serbian language that had been formed in the epoch before advent of Christ. Secondly, the emergence of rhyme and almost identical manners of distribution of rhyme: along the vertical and along the horizontal – rhyme on clauses of verses, rhyme in median positions, rhyme in final positions, rhyme at the end and beginning of different verses, rhyme at the beginning and end of the same verse, rhyme within one or another hemistich, distant, contact rhyme, etc. – indicate that there had been mutual influences among existing varieties of Serbian poetry. Thirdly, this proves that the Serbian poetry had since its very beginnings till its first preserved records been and remained autochthonous. Fourthly, there is a realistic assumption that various types of the Serbian poetry were written by the same talented authors, leaving it to their people for use and possible improvement. Fifthly, this proves that poetry of high artistic values, eliciting admiration of the whole cultural and educated world, could not have been created by individuals and entire people that had been uncultivated and culturally underdeveloped. Sixthly, any attempt to bring the earliest Serbian poetry into association with Greek (or perhaps Latin) poetry is a scientific falsehood and distortion of historical facts.

Скраћенице и извори:

- АГНУ – *Анџолоџија њоворних народних умотворина*. – Нови Сад – Београд, 1972.
 АНЕП – *Анџолоџија народних епских њесама I*, Нови Сад – Београд, 1969.
 АНЛП – *Анџолоџија народних лирских њесама*, Нови Сад – Београд, 1969.
 АПИ – *Апокрифни Песник, Из њмине њојање*. – (Саставио: Ђорђе Трифуновић). – Београд, 1962.
 ВБНП – *Валтазар Божић, Народне њјесме из сџаријих, највише њриморских зайиса* (књига прва). – Београд, 1878.
 ВИ – *Висарион, Из њмине њојање*. – (Саставио: Ђорђе Трифуновић). – Београд, 1962.
 ГХИ – *Гаврило Хиландарац, Из њмине њојање*. – (Саставио: Ђорђе Трифуновић). – Београд, 1962.
 ЈМИ – *Јов Монах, Из њмине њојање*. – (Саставио: Ђорђе Трифуновић). – Београд, 1962.
 НКЗ – *Непознати Крушедолац, Заједничка служба свейим десџоџима Бранковићима*. – Србљак III. – Београд, 1970.

29) *Bugarstica* is a form of epic and ballad poetry in long verses of mostly fifteen and sixteen syllables with a caesura after the seventh and eighth syllable, respectively.

- НМУ – **Непознати Милешевац**, *Успеније иже ва свейих свейаю и йрейодобнаю оца нашею Сави...* – Србљак 1. – Београд, 1970.
- НШС – **Непознати Шишатовчанин**, *Служба свейом кнезу Сйефану Шйиљановићу*. – Србљак 111. – Београд, 1970.
- ПИ – **Поп Иван**, *Из ймине йојање*. – (Саставио: Ђорђе Трифуновић). – Београд, 1962.
- ПЈС – **Пајсије Јањевац**, *Служба свейом Симону*. – Србљак 111. – Београд, 1970.
- СНСл – **Сава Немањић**, *Служба свейом Симону*. – Србљак 1. – Београд, 1970.
- СУП – **Савин ученик**, *Преносеније часних мошйи иже ва свейих оца нашею Сави...* – Србљак 1. – Београд, 1970.
- ТХСс – **Теодосије Хиландарац**, *Служба свейоме Сави*. – Србљак 1. – Београд, 1970.

Цитирана литература:

- Аристотел 1987: **Аристотел**, *Рейорика 1/2/3*. – Београд: Слободан Мишић (Слободна издања). – 506 с.
- Богдановић 1980: **Богдановић Д.**, *Истйорије сйаре срйске књижевностйи*. – Београд: Српска књижевна задруга. – 311 с.
- Богишић 1878: **Богишић В.**, *Предйовор*. – У: Народне пјесме из старијих, највише приморских записа. – књ. 1. – Београд: Државна штампарија. – 378 с.
- Будимир 1959: **Будимир М.**, *О срйском имену у класичним йрайовима*. – У: Глас Српске академије наука, Одељење Литературе и језика, бр. ССХХХVI, Нова серија, књ. 4. – Београд. – С. 35–55.
- Будимир 1958: **Будимир М.** *Пройославика*. – У: IV међународный съезд славистов; Сборник статей 11. славянска филология. – Москва: Издательство Академии Наук СССР. – С. 112–137.
- Голомбек 1939: **Голомбек Ј.**, *Слик и њејова функција*. – „XX век“, бр. 5. – Београд. – С. 680–686.
- Деретић 2002: **Деретић Ј.**, *Истйорија срйске књижевностйи* (Треће, проширено издање). – Београд: Просвета. – 1292 с.
- Ђорђић 1991: **Ђорђић П.**, *Истйорија срйске ћирилице*. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. – 533 с.
- Ђурић1 1969: **Ђурић В.**, *Предйовор*. – У: *Анйологија народних лирских йесам*. – Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга. – С. 7–30.
- Ђурић2 1969: **Ђурић В.**, *О народним ейским йесам*. – У: *Антологија народних епских песам* 1. – Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга. – С. 7–48.
- Живанчевић 1934: **Живанчевић М. И.**, *Новом йокољењу*. – Београд: Штампарски завод „Орао“. – 124 с.
- Зима 1988: **Зима Л.**, *Фијуре у нашем народном йјеснишйву*. – Загреб: Глобус. – 342 с.
- Јагић 1948: **Јагић В.**, *Јужнословенска народна ейика у йрошлостйи*. – У: *Изабрани краћи списи*. – Загреб. – С. 213–254.
- Кнежевић 1972: **Кнежевић В. М.**, *О народним йоворним ййворевинама* (Предговор). – У: *Антологија говорних народних умотворина*. – Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга. – С. 7–37.
- Леовац 1972: **Леовац М.**, *Анйологија сйарије срйске йоезије*. – Нови Сад – Београд: Матица српска; Српска књижевна задруга. – 461 с.
- Луковић-Пјановић 1990: **Луковић-Пјановић О.**, *Срби... народ најсйарији*. – Аранђеловац: „Напредак“. – 356 с.

МИЛОСАВ Ж. ЧАРКИЋ

64

- Пантић 1978: **Пантић М.**, *Југословенска књижевност и усмена (народна) књижевност од XV до XVIII века*. – У: Из књижевне прошлости. – Београд: Српска књижевна задруга. – 492 с.
- Скерлић 1923: **Скерлић Ј.**, *Српска књижевност у XVIII веку*. – Београд: Издавачка књижарница Напредак. – 351 с.
- Трифунровић 1962: **Трифунровић Ђ.**, *Из ѿмине ѿојање*. – Београд: Нолит. – С. 221.
- Трифунровић 19621: **Трифунровић Ђ.**, *Трајом сћаре српске обредне мелодије*. – У: „Књижевност“, бр. 34. – С. 104–110.
- Трифунровић 1967: **Трифунровић Ђ.**, *Крајшак ѿрејед југословенских књижевности средњеј века*. – Београд: Филолошки факултет. – 171 с.
- Цвијић 1922: **Цвијић Ј.**, *Балканско Полуострво и Јужнословенске земље*. – Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. – 772 с.
- Чаркић 1992: **Чаркић М. Ж.**, *Фоника сћиха*. – Београд: научна књига. – 349 с.
- Чаркић 1995: **Чаркић М. Ж.**, *Фоносћилисћика сћиха*. – Београд: Научна књига; Институт за српски језик САНУ. – 250 с.
- Чаркић 2001: **Чаркић М. Ж.**, *Појмовник риме*. – Београд: Институт за српски језик САНУ; Бањалука: Филозофски факултет. – 277 с.
- Чаркић 2006: **Чаркић М. Ж.**, *Сћилисћика сћиха*. – Београд: Међународно удружење „Стил“; Институт за српски језик САНУ. – 287 с.
- Чаркић 2007: **Чаркић М. Ж.**, *Римаријум српске ѿезије*. – Београд: Међународно удружење „Стил“; Институт за српски језик САНУ. – 484 с.

Boue 1840: **Boue A.**, *La Turquie d'Europe* (vol. I, II, III, IV). – Paris.

Robert 1846: **Robert C.**, *Revue des deux Mondes*, Janvier. – Paris.